ԱՂԱ-ՄԱՀՄԵԴ ԽԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Ֆ. Ե. ՄԱՅԻԼՅԱՆ

1796 թ. Աղա-Մահմեդ խանի զորքերը խուճապահար փախուստի դիմեցին Անդրկովկասից, ուր լիիրավ տնօրինություն էր հաստատել գեներալ Վ. Զուբովի Կասպիական կորպուսը։ Վերադառնալով հայրենիք, Աղա-Մահմեդ խանը հուսակվեց Իրանի շահ։ Դա այլևս հանուն սրա «բացառիկ հաջողությունների, որ ունեցավ ռուսական զորքերի ջախջախման գործում», թեև Անդրկովկասում այդպես էլ չբախվեց ռուսների հետ։

Սակայն, շուտով Աղա-Մահմեդ խանին տեղեկություններ հասան գեներալ Վ. Զուբովի Կասպիական կորպուսի Ռուսաստան վերադառնալու մասին։ Շահը որոշեց անհապաղ օգտվել ստեղծված իրավիճակից և դարձյալ արշավել Անդրկովկաս։ Աղա-Մահմեդ խանի զորքերի հիմնական մասը Արաքսն անցնելուց հետո ուղարկվեց Շուշիի գրավման և Իբրահիմ-Խալիլ խանի որոնումների համար։ Սակայն Ղարաբաղի բռնատերը, լսելով իրանական զորքերի Շուշուն մոտենալու մասին, փախել էր Դաղստան և ապաստանել իր աներոջ՝ Ումմայի-խան Ավարացու մոտ։

Իբրահիմ-Խալիլ խանի Շուշիից փախուստի դիմելու պատճառները կեղծվել են ազերական ժամանակակից պատմագիտության մեջ։ Այսպես օրինակ, Հաջի Մուրատ Իբրահիմբեյլին փորձում է ապացուցել, թե իբր «Իբրահիմ-Խալիլ խանը Դաղստան փախչելով միայն հաստատեց անձնական նվիրվածությունը Ռուսաստանին»[1], և դա հիմնավորում է նրանով, որ Իբրահիմ խանը «թեև հեռացել է Շուշիից և ապաստանել Ջարի մարզում (Բալաքանում), «սակայն Իրանի կողմից հանդես չի եկել»[2]։

Իրականում Իբրահիմ-Խալիլ խանը Ռուսաստանին իր հավատարմությունը չի ապացուցել, քանզի այդպիսին երբեք էլ չի ունեցել։ Դրա փոխարեն Իբրահիմ խանը բավականաչափ հստակորեն է ցուցաբերել դեպի Ռուսաստանը տածած իր ատելությունը դեռ 1796 թ., երբ գեներալ Ա. Ռիմսկի-Կորսակովի՝ այն ժամանակ Գանձակում կենտրոնացված բրիգադի կողմից Ղարաբաղը Ռուսաստանին միացնելու գործողությունները կանխելու նպատակով գլխավորել է գեներալ Վ. Զուբովի դեմ ուղղված դավադրությունը[3]։ Իբրահիմ-Խալիլ խանը անգամ պատրաստ էր իր գեղեցկուհի դստերը կնության տալ առաջադրանքը կատարած Մորթեզա-Ղուլի խանին (Աղա-Մահմեդ խանի եղբորը)[4]։ Իբրահիմ խանի՝ Ռուսաստանի նկատմամբ տածած ատելության ապացույցն է նաև Ղարաբաղի Մելիք Աբովի բանտարկությունը[5], որի պատճառը հայ մելիքի կապն էր Ռուսաստանի հետ։

Իրանական զորքերի Շուշիին մոտենալու պահին Ղարաբաղից Իբրահիմ խանի փախստյան իրողությունը կեղծում է նաև ազերական մի այլ պատմաբան՝ Արիֆ Բաբաևը։ Համաձայն նրա մեկնակերպի, Իբրահիմ-Խալիլ

---

[1] Хаджи Мурат Ибрагимбейли, Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, М., 1969, с. 56.

[2] *Նույն տեղում։*

[3] *Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, էջ 398։*

[4] В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. I, вып. I, СПб., 1887, с. 291.

[5] А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1990, с. 178.

խանն իբր «Շուշու պաշարված բերդից արտաքրոհի էր դիմել բերդը հրետակոծող իրանական հրետանին ոչնչացնելու նպատակով, սակայն Ղաջարները փակել էին բերդ տանող բոլոր ճանապարհները», և այդ իսկ պատճառով «Իբրահիմ խանը ստիպված ուղևորվեց Դաղստան՝ իր ազգական Ումմայի-խան Ավարացու մոտ»[6]։ Միանգամայն պարզ է, որ Իբրահիմ-Խալիլ խանը, իհարկե, չէր կարող և չէր ուզում ճնշել թշնամու հրետանու կրակը և, որ կարևորն է, նպատակ չուներ վերադառնալու Շուշու բերդ։ Դա է հաստատում XIX դ. ազերի պատմիչ Ահմեդ-բեկ Ջավանշիրը, մասնավորապես նշելով, թե Ղարաբաղի փոխանորդ Իբրահիմ-Խալիլ խանն իր կնոջ մոտ Դաղստան ուղևորվեց ավելի վաղ, երբ Աղա-Մոհմեդ խանի զորքերը նոր էին մտնում Շուշի[7], այլ ոչ թե բերդի պաշարման ժամանակ, ինչպես խեղաթյուրում է Արիֆ Բաբաևը։

Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի դիմակայությունն Իրանին և Ռուսաստանի հետ լարված հարաբերությունները, նրան հասցրեցին Թուրքիայի նկատմամբ կայուն կողմնորոշման, ինչն ապացուցում են գնդապետ Ս. Բուռնաշևի հայտնաբերած «գաղտնի փաստաթղթերը»՝ ստորագրված Իբրահիմ-Խալիլ խանի ձեռքով[8]։

Ղարաբաղի խանի գործունեության նկատմամբ ցարիզմի «հանդուրժողական» վերաբերմունքը [illegible] ռուսական տրամադրությունների [illegible]։ Այդ [illegible] այն բանից հետո, երբ 1783 թ. ապրիլի 6-ին գեներալ Գ. Պոտյոմկինը ստորագրեց մի հրաման, ըստ որի «Շուշու Իբրահիմ խանին հարկ է տապալել, քանզի այդ [illegible] Ղարաբաղը [illegible] է կազմի հայկական անկախ մարզ»[9]։ Սակայն այդ նույն թվականին Գեորգիևսկի դաշնագիրը կնքելու առթիվ Պոտյոմկինը բեկանեց ապրիլի 6-ին իր կողմից հաստատված հրամանը[10] և Ղարաբաղի խանին ընծաներ ուղարկելով՝ հիշեցրեց, որ Վրաստանն անցել է Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, ընդսմին հարցում անելով, թե արդյո՞ք Իբրահիմը չի ուզում հետևել Հերակլի օրինակին։ Այդ հարցմանն ի պատասխան Իբրահիմը գրեց, թե «ընդունում է ռուսական հպատակություն, եթե հայ մելիքությունները մնան իր իշխանության տակ»[11]։

Ի[illegible] նման [illegible]ությունից զարմացած Եկատերինա II-ին Գ. Պոտյոմկինը բացատրեց, որ Իբրահիմ-Խալիլ խանին կարիք չկա անհանգստացնելու, որովհետև նա դեռ պետք է Ֆաթալի խան Ղուբացու դեմ պայքարելու համար (Իբրահիմ խանն Արևելյան Անդրկովկասի խանությունների դաշնագրության պարագլուխ Ֆաթալի խանի ոխերիմ հակառակորդն էր)[12]։

Ինչպես պատմում է Րաֆֆին, «այդ ժամանակ հայոց մելիքները նույնպես մեծ երկյուղի մեջ ընկան։ Նրանք դեռ Աղա-Մահմեդ խանի առաջին արշավանքի ժամանակ մերժել էին շահի հրավերքը, որով կոչում էր նրանց ընդունել Պարսկաստանի հովանավորությունը՝ խոստանալով ոչնչացնել Իբրահիմ խանին և վերահաստատել Ղարաբաղում մելիքների վաղեմի իշխանությունը։ Բայց մելիքները այնքան անխոհեմ գտնվեցան, որ բռնեցին Իբրահիմ խանի կողմը, և... սկսեցին իրենց բոլոր ուժերով պաշտպանել նրան

---

6 Ариф Гафароглы Бабаев, Борьба против иранской агрессии, турецких происков и усиление русской ориентации в Азербайджане (автореф. канд. дисс.), Баку, 1984, с. 19.

7 Ахмедбек Джаваншир, История Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год), Баку, 1961, с. 78.

8 А. Р. Иоаннисян, նշվ. աշխ., էջ 107։

9 ЦГВИА, ф. 52, д. 90, л. 8.

10 А. Р. Иоаннисян, նշվ. աշխ., էջ 75։

11 О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, с. 183.

12 А. Р. Иоаннисян, նշվ. աշխ., էջ 76։

և Շուշիի բերդը շահի առաջին զորության դեմ։ Իսկ այժմ ի՞նչ պիտի անեին, երբ նույն շահը ավելի մեծ պատրաստությամբ հարձակվեցավ Ղարաբաղի վրա»[12]։

Նշենք միայն, որ հայերը Աղա-Մահմեդ խանի այդ պահանջը չկատարեցին՝ չցանկանալով հակամարտության մեջ մտնելու զինված մահմեդական ամբողջ դաշնակցության հետ, և հայրենի հայկական հողը պաշտպանում էին անկախ այն բանից, որ Ղարաբաղի խանությունը գլխավորում էր բռնատիրողը։

Այնուհետև գրողը շարունակում է. «Մելիք-Ջումշուդն անձամբ առաջնորդեց նրան (Աղա-Մահմեդին—Զ. Մ.), տարավ Շուշի բերդը, որը առանց ընդդիմության իր դռները բաց արեց ներքինի Թագավորի առջև։ Հայոց հոգևորականությունը հանդեսով դուրս եկավ նրա առջևը և տարավ Իբրահիմ-խանի պալատը...

...Աղա-Մահմեդ-խանը մնաց Շուշի բերդում 25 օր։ Այդ ժամանակ կամեցավ նա պատժել այն բոլոր հայ և Թուրք ավագներին, որոնք իրան ընդդիմություն էին գործել Շուշի բերդի առաջին պաշարման ժամանակ և որոնք Իբրահիմ-խանի կուսակիցներն էին։ Դրանց թվում էին՝ Մելիք-Ռուստամը, Մելիք-Միրզա-խանյանը, Մելիք-Ալլահվերդին և մի քանի հայ հոգևորականներ, յուզբաշիներ և տանուտերներ։ Դրանց թվում էին Իբրահիմ-խանի եղբոր որդի Մահմադ-բեկը և մի քանի ուրիշ բեկեր։ Ամենքն էլ բանտարկված էին»[14]։ Երբ շահի պառանի սենեկապետ, նրա սիրելի Սաֆար-Ալի բեկը խնդրեց շահին ազատել դատապարտյալներին, գոնե հայերին, դա «սաստիկ բորբոքեց շահի բարկությունը և նա ասաց հետևյալ խոսքերը. «կարմիր արյունով ցողելով «սև այգին» (Ղարա-բաղ թուրքերեն նշանակում է սև այգի), ես նրան վարդի գույն պիտի տամ... առավոտյան այն բոլոր դավաճանների գլուխներից հրապարակի վրա մի աշտարակ պիտի կազմել տամ...»[15]։

Հայ պատմիչ Հակոբ Շուշեցին իր «Պատմութիւն գաւառին Արցախայ» աշխատության մեջ նկարագրում է Աղա-Մահմեդ խանի սպանությունը։ Վերջինս անձամբ կտրում է Սաֆար-Ալիի երկու ականջը, վերքերի վրա աղ ցանում և սպառնում, որ հաջորդ օրը կսպանի նրան։ Սաֆար-Ալին կորցնելու ոչինչ չունենալով, գիշերով մտնում է խանի ննջասենյակը և երկսայրի սրով սպանում է նրան։ Լուսադեմին մտնելով Երից մանկանց հայոց եկեղեցին, նա հայտնում է, որ սպանել է շահին[16]։

Իսկ առավոտյան ամբողջ բերդով մեկ տարածվում է Աղա-Մահմեդ շահի սպանության լուրը։

Աղա-Մահմեդ շահը պատմության մեջ մտավ որպես դաժան, արյունարբու տիրակալ։ «Դեպի գահ անցած նրա ճանապարհն ուղեծված էր դիակների բուրգերով, համատարած բնաջնջումով, կուրացածների զանգվածներով»—նշում է Պ. Էվերին[17]։

Աղա-Մահմեդ շահի սպանության մասին գոյություն ունեն տարբեր վարկածներ. դրանցից ամենաուշագրավը պատկանում է Րաֆֆուն։ Ըստ հայ մեծ գրողի՝ արյունախում բռնապետ Աղա-Մահմեդ շահի սպանությունը Շուշիում կազմակերպել էին հայերը, որոնց առաջնորդն էր շահի պալատական, ծագումով հայ, մեր հիշատակված Սաֆար-Ալի բեկը, որը մինչ այդ թախանձագին, բայց ապարդյուն շահին խնդրում էր ազատել հայերին[18]։ Ն. Կուզնեցովայի կարծիքի համաձայն, Աղա-Մահմեդ շահի սպանությունը նախապատրաստել էին Մցխիթի վրացիները, որոնք դրանով վրեժխնդիր էին լինում

13 Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1964, էջ 271։

14 Նույն տեղում, էջ 272—273։

15 Նույն տեղում, էջ 273։

16 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 2734, էջ 18։

17 Н. А. Кузнецова, Иран в первой половине XIX века, М., 1983, с. 237.

18 Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 273։

Աղա-Մահմեդի զորքերի կողմից 1795 թ. Թիֆլիսի հրդեհման համար[19]։ Ա. Միլլերի մեկնակերպի համաձայն, Աղա-Մահմեդ շահին սպանել են նրա երեք ծառաները, որոնք գործում էին Սադեհ-խան Կաշկայացու դրդումով։ Նա այդ սպանությունից հետո Թավրիզում իրեն հռչակեց Իրանի շահ, սակայն գահ բարձրացավ Աղա-Մահմեդի ազգական Ֆաթ-Ալին[20]։ Ծառաների կողմից Աղա-Մահմեդ շահի սպանության վարկածն է առաջ քաշում նաև ժամանակակից ֆրանսիական հեղինակ Ա. Դյուպրենը[21]։

Անդրկովկասում գերիշխելու համար ռուս-պարսկական մրցակցությունը շարունակվեց XIX դ. սկզբի ռուս-պարսկական պատերազմներում և ավարտվեց Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացվելով։

К ВОПРОСУ ОБ УБИЙСТВЕ АГА-МОХАММЕД ХАНА

Ф. Е. МАИЛЯН

Резюме

Второе нашествие Ага-Мохамедд хана в Закавказье в 1797 г. имело место после того, как Каспийский корпус генерала В. Зубова был отозван в Россию Павлом I. К этому времени глава мусульманской коалиции Ибрагим-Халил хан бежал в Дагестан, а Ага-Мохаммед хан пытался восстановить господство Ирана в Закавказье. Однако он был убит в Шуше заговорщиками. Борьба за господство в Закавказье продолжалась в двух русско-иранских войнах в начале XIX в. и завершилась присоединением Закавказья к России.

---

19 Н. А. Кузнецова, Նշվ. աշխ., էջ 21։

20 А. Ф. Миллер, Мустафа-паша Байрактар, М., 1949, с. 363—365.

21 Մ. Ղուլալյան, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, XIII—XVIII դարեր, գիրք Ա, աշխարհական պատմություն, Երևան, 1990, էջ 246։